

אביהו זכאי

אריך נוימן ומשבר המוסר בתרבות המערב

הצל הוא תחום של האישיות שאיננו ידוע ולא מוכר על ידי האגו.

אריך נוימן, פסיכולוגיית המעמקים

מלחמות כרוכות הדוקות באתיקה הישנה, ולוחמה היא הביטוי החי של פריצת הצל הלא מודע לחיי הקולקטיב.

אריך נוימן, פסיכולוגיית המעמקים

תשע שנים לאחר שאריך נוימן עזב את גרמניה ב-1934 והתיישב בפלשתינה, הוא החל לכתוב את ספרו *פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש*¹. הוא גר בתל אביב בשעה ש"קורפוס אפריקה" בפיקוד גנרל-פלדמרשל רומל החל את השלב השני בהתקדמותו לקראת מצרים, בכוננתו להשתלט על בארות הנפט במזרח התיכון, בפרס ואפילו בבאקו על שפת הים הכספי. "הבעיות שהכריחו אותי לכתוב" את *פסיכולוגיית המעמקים*, כתב נוימן לקרל יונג, "היו שרומל ניצב בשער"² ו"השמדת היהודים" התחוללה באירופה, עת שבה "בעיית הרוע והצדק הסעירה אותי עמוקות"³. ברגע מכריע זה, נוימן החל בכתבת ספרו, כשבכוננתו להסביר את הסיבות הפסיכולוגיות שהביאו לעליית הנאצים ולזוועות מלחמת העולם השנייה. מטרתו הייתה לזקק ממשבר ההיסטוריה של המאה ה-20 תובנות פסיכולוגיות, שעל בסיסן יוכל לפתח פסיכולוגיית מעמקים המתבטאת ביצירת מוסר חדש.

שאיפת נוימן הייתה להציע פרשנות פסיכולוגיית למצוקות ההיסטוריה של זמנו, "עידן הקטסטרופה" או "עידן האסון" (*historia calamitatum*), כפי שכתב ההיסטוריון אריק הובסבאום, כלומר "עשרות השנים שעברו מפרוץ מלחמת העולם הראשונה ועד אחרי מלחמת העולם השנייה", בשעה שהציוויליזציה של אירופה "הידרדרה מפורענות אל משנהה. והיו אפילו זמנים בהם אפילו שמרנים מפוכחים לא היו מוכנים להמר על הישרדותה"⁴.

¹ Erich Neumann, *Depth Psychology and a New Ethic* (London: Hodder and Stoughton, 1969 [1949]). כל המספרים בטקסט להלן מתייחסים למהדורה זו.

במשך שנות השלושים, קודם שכתב את *פסיכולוגיית המעמקים*, נוימן היה עסוק רובו ככולו בכתבת שני כרכים בנושא "המקורות וההיסטוריה של התודעה היהודית", אשר עדיין לא התפרסמו. ראו: Martin Liebscher, "Uncertain Friends in Particular Matters: The Relationship between C. G. Jung and Erich Neumann," in *Turbulent Times, Creative Minds: Erich Neumann and C. G. Jung in Relationship (1933-1960)*, eds. E. Shalit and M. Stein (Asheville, NC.: Chiron, 2016), p. 27.

² Neumann to Jung, May 25, 1957, in *Analytical Psychology in Exile: The Correspondence of C. J. Jung and Erich Neumann* ed. Martin Liebscher, trans. Heather McCarthy (Princeton: Princeton University Press, 2015), p. 324. דגש נוסף.

³ Neumann to Jung, June 14, 1957, in *Ibid*, p. 331. דגש נוסף.

⁴ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: History of the World, 1914-1991* (New York: Pantheon, 1994), pp. 6-7.

נוימן השתמש במושגים יונגיאניים והפך אותם ללב ולמרכז של ספרו, במיוחד הארכיטיפ של ה"צל" (shadow), הצד החייתי בפרסונה שלנו (בדומה ל"איד" [id] אצל פרויד), וביקש להסביר באמצעותו את הזוועות והמהפכים בהיסטוריה של המאה ה-20. המסורת היהודית-נוצרית על "האתיקה הישנה" שלה שאפה אחר שלימות מדומה תוך כדי דיכוי "הצל", כך טען, ולכן איבדה את יכולתה להתמודד עם בעיות החברה המערבית. חמור מכך, על ידי דיכוי הרוע היא הובילה לתופעות כגון נאציזם והשוואה. בניגוד לכך, נוימן הציע "אתיקה חדשה": צריך לקבל את הרוע ולא לדכאו, אלא לחיות עמו, לפעמים אפילו להציגו ולשלם את המחיר של רגשות צער ואשמה.

בהיותו משוכנע שהסכנה החמורה ביותר הניצבת בפני האנושות היא "פסיכולוגיית השעיר לעזאזל" (97) – השלכה של הרוע הטמון באדם על קבוצות מיעוט – הכרוכה באתיקה הישנה, נוימן השתמש בארכיטיפ "הצל" של יונג וטען כי פסיכולוגיה זו הביאה לתוצאות ההרסניות ביותר בנוגע לחיי הקולקטיב בצורת מלחמות וחיסול של קבוצות המחזיקות בהשקפות ועמדות מיעוט. כלומר, אנו משליכים את הצד האפל שבנו על אדם או קבוצה המוגדרים כ"אויבים" שלנו. כתוצאה מכך, פסיכולוגיה זו מביאה למערכת השמדה בכסות של מוסר, של אדם נגד הרוע הנמצא אצל שכנו. החלופה היחידה להשלכת הצל על האחר ותוצאותיה ההרסניות היא הכרה בו ושילובו במלאות של העצמי.

מטרת האתיקה החדשה היא שילוב הצל – הצד האפל שנשמתנו – ולא שלימות, בה דגלה האתיקה היהודית-נוצרית הישנה. נוימן מציג נקודת השקפה חדשה המקבלת את החשכה והצד השלילי בנפש האדם. בדרך זו מאיר נוימן את הדרכים והאמצעים להשיג סולידריות של הגזע האנושי או את "האחוה בין בני האדם": הכרה בצל כממד בסיסי המשותף בקרב בני האדם יכולה להביא לחיזוק הסולידריות ביניהם. לאנושות, הוא טוען, אין כל ברירה אחרת אלא להתלכד יחדיו אם ברצונה להתמודד עם כוחו הטיירני של הצל. האתיקה חדשה של נוימן מציעה אם כן מתווה חדש לסולידריות אנושית חדשה לאור משבר ההיסטוריה המודרנית והריסות מלחמת העולם השנייה.

אריך נוימן – חיים ומחשבה

נוימן (1905-1960) היה פסיכולוג, פילוסוף, סופר ותלמידו של יונג (1875-1961), הפסיכיאטר והפסיכואנליטיקאי השווייצרי. הוא נולד בברלין להורים יהודים. הפילוסוף וההיסטוריון גרשם שלום כתב ש"הזהות היהודית של נוימן הייתה עמוקה ובלתי מתפשרת".⁵ בדומה לכך, גרהארד אדלר (1904-1988), חבר ילדות של נוימן, הידוע גם

⁵ הספד של גרשם שלום את נוימן באתר: <http://www.erehalit.com/2014/07/gershon-scholem-obituary-for-erich.html>

כמתרגם מגרמנית לאנגלית ועורך עבודותיו המקובצות של יונג, כתב כי "השאלה היהודית חדרה עמוקות אל לבבותינו."⁶

נוימן למד באוניברסיטת ברלין פסיכולוגיה ופילוסופיה (1923-26). ב-1926 הוא עבר לאוניברסיטת ארלאנגן-נירנברג (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg) להשלים את לימודיו, ושם הוא כתב את עבודת התזה שלו על השפה הפילוסופית המסתורית של יוהאן ארנולד קאן (Kanne, 1773-1824), הפילולוג הגרמני, שפיתח שיטה של "אטימולוגיה ספקולטיבית", שבה ניסה לגלות את המיתולוגיה העתיקה שהשפיעה על כל שאר המיתולוגיות. בתקופה ההיא כתב נוימן הערות ל"לידה של פרנץ קפקא וכן 15 סיפורים קצרים, שאותם שלח למרטין בובר (1878-1965). מאוחר יותר מעניינו של נוימן בפסיכולוגיה הולך אותו ללמוד רפואה בברלין. הוא סיים שם את לימודיו ב-1933, אולם לא היה יכול להשלים את הכשרתו הרפואית לאחר חקיקת חוקי הגזע בגרמניה הנאצית.

בברלין פגש נוימן ראשונה את יונג באחד הסמינרים שלו. יונג היה בן 57 ושמו כבר יצא למרחקים, ואילו נוימן היה אז בן 28. יונג ונוימן החלו לערוך חליפת מכתבים ביניהם, שתתמיד עד מות נוימן ב-1960.⁷ לנוימן חליפת מכתבים זו הייתה בבחינת "פגישה אנאליטית",⁸ והוא התייחס תדירות ליונג כ"מדריך הפנימי שלי".⁹ ביחס לעצמו, הוא הודה שהוא כותב כפייתי—"זה בהחלט סוג של התמכרות כפייתית—אני כותב בקביעות מאז היותי בן 12, לבטח מגיל 16." זה בהחלט, הוא ממשיך, "חלק מהטבע שלי" אך "לפעמים הדבר נדמה לגיהנום אמתי של נייר."¹⁰

נוימן, אשתו יוליה ובנם, מיכה, עזבו את גרמניה הנאצית ב-1933 לאחר המהפכה הנאצית ועליית היטלר לשלטון. הם פנו ראשית לציריך, שם נוימן עבר שישה חודשי אנאליזה עם יונג, בשעה שמשפחתו היגרה לארץ ישראל. נוימן בא אחריהם כמה חודשים מאוחר יותר. הם התיישבו בתל אביב ב-1934, שם ביסס נוימן את עצמו כפסיכולוג לפי שיטת יונג והחל לכתוב על אודות הניסיון היהודי שלו ועל רעיונותיו של יונג.

כל אותה העת המשיך בהתכתבות עם יונג, שבה התייחס להיותו מבודד, בודד, ומרוחק, בפלשתינה ולאחר מכן במדינת ישראל. "עבודתי המבודדת כאן איטית, אך הופכת את המהלך האינסופי של קיומי ליותר חי עבורי,"

⁶ Gerhard Adler as quote in Martin Liebscher, "Introduction," in *Analytical Psychology in Exile: The Correspondence of C. J. Jung and Erich Neumann*, ed. Martin Liebscher, Trans. Heather McCartney (Princeton: Princeton University Press, 2015), p. xii. Hereafter cited as *Analytical Psychology in Exile*.

⁷ דיון חשוב בחליפת המכתבים בין נוימן ליונג נמצא אצל

Nancy Swift Furlotti, "Companion on the Way: Conscious in Conflict," in *Turbulent Times, Creative Minds*, pp.45-69.

⁸ Neumann to Jung, Nov. 15, 1939, *Analytical Psychology in Exile: The Correspondence of C. J. Jung and Erich Neumann*, p. 153.

⁹ Neumann to Jung, July 26, 1950, *Ibid.*, p. 267.

¹⁰ Neumann to Young, Dec. 28, 1953, *Ibid.*, p. 301.

הוא כתב ליונג ב-1935, "כך שבבקשה אל תאבד את סבלנותך כלפי, כפי שגם אני עושה."¹¹ ב-1937 הוא קונן על "בידוד אשר בקושי ניתן לפצות אותו בעבודה. חוץ מאשתי ... אף אחד כאן" בתל אביב "לא מבין כלום בעניינים אלה של פסיכולוגיה אנאליטית."¹² ב-1947 הוא אפילו הצהיר ש"אף אחד לא יודע איזה עינוי הוא הבידוד שאנו חיים כאן בתוכו,"¹³ וב-1950 כתב ליונג בנוגע ל"מצב הבידוד המרוחק שלו" ו"בידודו הכפוי."¹⁴ עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ההתכתבות בין יונג ונוימן נפסקה לגמרי והתחדשה רק ב-1945, לאחר סיום המלחמה. לאחר שהקשרים התחדשו, יונג העריך ביותר את השימוש המקורי שעשה נוימן בפסיכולוגיית המעמקים בספר *פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש*, שהתמקד בשאלת התמודדות עם הצל בתוכנו, שאותו אנו משליכים על אחרים.¹⁵ אחת הסיבות שיונג כה הילל את ספרו של נוימן הייתה שהוא וגם נוימן חשו כי האנושות נמצאת על סיפה של תמורה גדולה לאחר מלחמת העולם השנייה.¹⁶ לאחר מכן, שעה שנוימן שלח ליונג את ספרו, *המקור וההיסטוריה של התודעה (Ursprungsgeschichte des Bewusstseins, 1949)*, המהווה בחינה של השלבים המיתולוגיים בהתפתחות של התודעה, כמו יצירת מיתוס ומיתוס הגיבור, יונג חשב כי הוא נפלא.

השפעת קרל יונג על אריך נוימן

אחת הסיבות להשפעה הגדולה של יונג על נוימן הייתה תיאורית האישיות שלו (personality theory). יונג חשב כי מושג התת-מודע של פרויד מוגבל. במקום שימש מאגר של מחשבות ומוטיבציות מודחקות, כפי שפרויד האמין, יונג טען שהתת-מודע יכול דווקא להיות מקור ליצירה. אך ההבדל המכריע בין פרויד ליונג נעוץ במושג של התת-מודע הקולקטיבי, או זה שמעבר לפרסונלי. זו התרומה המקורית ומעוררת המחלוקת ביותר של תיאורית האישיות של יונג, משמע רמה של תת-מודע המשותף ליצורי אנוש אחרים, המורכבת מזיכרונות חבויים מאבותינו הקדומים ומהעבר האבולוציוני שלנו. כפי שיונג כתב, "צורת העולם אליה נולד [אדם] נתונה זה מכבר בתוכו, כדימוי וירטואלי."¹⁷ לאור תיאוריה פסיכולוגיית זאת של האישיות, ברוח האנושית יש מאפיינים הטמונים בה מראש, אשר "נטבעים" בה כתוצאה של האבולוציה. נטיות מוקדמות אוניברסליות

¹¹ Neumann to Jung, October 10, 1935, Ibid, p. 114.

¹² Neumann to Jung, July 23, 1937, Ibid, p. 131.

¹³ Neumann to Jung, Feb. 1st, 1947, Ibid, p. 178.

¹⁴ Neumann to Jung, July 26, 1950, Ibid, pp. 266-7.

¹⁵ ספר זה של נוימן "זכה לתגובות קשות וביקורת חמורה בציריך." ראו

See, Martin Liebscher, "Uncertain Friends in Particular Matters: The Relationship between C. G. Jung and Erich Neumann," p. 27.

¹⁶ על השקפת הרוע אצל יונג ונוימן, ראו

Murray Stein, "Erich Neumann and C. G. Jung on the Problem of Evil," in *Turbulent Times, Creative Minds*, pp.185-196.

¹⁷ Carl G. Jung, *Psychology and Alchemy*, in *Collected Works of C. G. Jung*, Vol. 12, trans. Gerhard Adler and R. F. C. Hull (Princeton: Princeton University Press, 1980 [1953]), p. 188.

אלו נובעות מהעבר של אבותינו. פחד מחושך או פחד מנחשים ועכבישים הם דוגמאות בולטות לכך. אך חשובים יותר מנטיות מבודדות אלה הם האספקטים של התת-מודע הקולקטיבי אשר התפתחו לתת-מערכות של האישיות. יונג כינה את הזיכרונות והדימויים הקדמוניים הללו בשם ארכיטיפים (archetypes), שהם בלשון נוימן בבחינת "היסודות המבניים של התת-מודע הקולקטיבי".¹⁸

ארכיטיפים הם דימויים ומחשבות בעלי משמעות אוניברסלית, החוצה את תרבויות העולם השונות. הם יכולים להתגלות בחלומות, ספרות, תרבות ודת. סמלים אלה מתרבויות שונות הם לרוב דומים ביותר מכיוון שהם נובעים מארכיטיפים המשותפים לכל המין האנושי. לדעת יונג, העבר הפרימיטיבי שלנו הוא הבסיס לנפש האנושית, והוא מכוון את ההתנהגות בהווה ומשפיע עליה. הוא זיהה שורה שלמה של ארכיטיפים, בהם: ה"פרסונה", הפרצוף החיצוני שאנו מציגים לעולם, אותה כינה יונג ארכיטיפ של הקונפורמיות. זהו הפרצוף הציבורי או התפקיד שאדם מציג לאחרים כמי שנבדל ושונה ממי שאנחנו באמת (בדומה לשחקן). ארכיטיפ אחר הוא "האנימה/אנימוס" (anima/animus), אשר משקף את דימוי המין הביולוגי שלנו, משמע התת-מודע הפמיניסטי בקרב הגברים והנטיות הגבריות בקרב הנשים. כל מין מגלה עמדות והתנהגות של המין האחר מכוח מאות שנים של חיים ביחד. לשון אחר, נפש האישה מכילה צדדים גבריים (הארכיטיפ של האנימוס) ונפש הגבר מכילה צדדים נשיים (הארכיטיפ של האנימה). לאחר מכן בא "הצל", הוא הצד החייתי בפרסונה שלנו (כמו האיד [Id] של פרויד), והוא המקור של הכוחות היוצרים וההורסים שלנו.

נוימן השתמש במושגים יונגיאניים אלה והפך אותם ללב ולמרכז פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש, במיוחד הארכיטיפ ה"צל", שבאמצעותו ביקש להסביר את ההיסטוריה המודרנית. נוימן תרם גם תרומה נכבדה לתחום של פסיכולוגיה התפתחותית והפסיכולוגיה של התודעה ויצירתיות. הוא ידוע בעיקר בשל התיאוריה שלו בדבר ההתפתחות הנשית, שנוסחה בעיקר בספרו *האמא הגדולה*, שדן באלוהות האימהית והוא מוקדש "לקרל גוסטב יונג חבר ואמן לרגל יום הולדתו ה-80".¹⁹ בספר זה, הוא הציע "ניתוח סטרוקטורלי של ארכיטיפ" והצביע על "צמיחתו הפנימית והדינאמית, לצד ביטויים במיתוסים והסמלים של האנושות".²⁰ ספרו *המקורות וההיסטוריה של התודעה* שירטט את מה שנוימן כינה בשם "השלבים המיתולוגיים באבולוציה של התודעה",²¹ שכוללים את מיתוס הבריאה, מיתוס הגיבור, ומיתוס של תמורה ושינוי. התיאוריות שלו בספר זה, המבוססות על מחקר מיתוסים של הבריאה ברחבי העולם והניסיון הקליני שלו, מסבירות שהתודעה האנושית התפתחה

¹⁸ Neumann, *The Origins and History of Consciousness* (Princeton: Princeton University Press, 1971 [1949]), p. xv.

¹⁹ Neumann, *The Great Mother: An Analysis of the Archetype* (New York: Bollingen Foundation, 1963 [1955]), p. v.

²⁰ Ibid., p. xli.

²¹ Neumann, *The Origins and History of Consciousness*, p. xv.

מתת-תודעה בשורה של שלבים, תהליך המיוצג על ידי צמיחת האגו ממצב קדמוני של תת-תודעה החבויה בעצמה המסומלת במעגל של נחש הטורף את זנבו.

קרל יונג ומושג "הצל"

בפסיכולוגיה היונגיאנית "הצל" מתייחס לצד הבלתי מודע של האישיות, שהאגו המודע לא מזהה. הצל הוא בבחינת כלל הלא-מודע, כל מה שהאדם איננו מודע אליו במלואו. או בקיצור, הצל הוא "הצד האפל" של האישיות. הפסיכולוגית קרוליין קאופמן כותבת בנוגע לצל של יונג, שהוא בבחינת צורה בעלת שלושה ממדים של הצל הפיזיקלי שלנו, צורה המלאה בדברים שאנו מנסים להסתיר, אפילו מעצמנו.²²

הצל הוא שלילי מאחר שהאדם נוטה לדחות או להישאר בור ביחס להיבטים הלא רצויים של אישיותו. ואולם, יכולים כמובן להיות היבטים חיוביים המסתתרים בצל (במיוחד אצל אנשים חסרי הערכה עצמית, הסובלים מדאגות, או אלה בעלי אמונות שקריות).²³ בניגוד להגדרת הצל של פרויד, אצל יונג הוא יכול לכלול כל דבר הנמצא מחוץ לאור התודעה ויכול להיות גם חיובי וגם שלילי. "כל אחד הוא בעל הצל", כתב יונג, "אך ככל שהוא לא מוצא לו ביטוי בחיי התודעה של האדם, כך הוא יותר שחור ועכור."²⁴ אחת הסיבות לכך היא שהצל קשור לאינסטינקטים חיתיים פרימיטיביים יותר, שהודחקו בראשית הילדות על ידי הרוח המודעת.²⁵

יונג הדגיש שהצל הוא הצד הלא ידוע של האישיות. הוא אינסטינקטיבי ולא-רציונלי. בשל כך, כתב יונג, הצל "מקביל בצורה גסה ללא מודע הפרוידיאני." זו הסיבה שהוא טען ש"תוצאת המתודה הפרוידיאנית היא הבנת צד-הצל באדם."²⁶ לפי קאופמן, "למרות תפקידו כמאגר החשכה האנושית—או אולי בגלל זאת—הצל הוא משכן היצירתיות" בנפש האנושית.²⁷ לדעת יונג, יכול להיות ש"הצל האפל של הישות של מישוהו, הצל המאיים שלו ... מייצג את הרוח האמתית של החיים בניגוד ליובש של המלומד."²⁸

מבחינה מעשית, הצל יכול להופיע בחלומות וחזיונות. הופעתו ותפקידו מותנים בעיקרו של דבר בניסיון החיים של היחיד, מאחר שהרבה מהצל מתפתח ברוח היחיד והוא איננו עובר בירושה בלא-מודע הקולקטיבי. ואולם, יש כמה יונגיאניים הסבורים שהצל מכיל, לצד הצל האישי, גם את הצל של החברה, שמקבל את כוחו

²² See: <http://ezinearticles.com/?Three-Dimensional-Villains---Finding-Your-Characters-Shadow&id=428279>

²³ Young-Eisendrath, P. and Dawson, T. *The Cambridge Companion to Jung* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), p. 319

²⁴ Jung, "Psychology and Religion," *The Collected Works of C. C. Jung*, 11: *Psychology and Religion: East and West* (Princeton: Princeton University Press, 1970), p. 131.

²⁵ Jung, "Answer to Job," *The Collected Works of C. C. Jung*, 11: *Psychology and Religion: East and West* (Princeton: Princeton University Press, 1970), p. 12.

²⁶ Jung, *The Practice of Psychotherapy* (London: Routledge, 1993) p. 63. See:

²⁷ Carolyn Kaufman, "Three-Dimensional Villains: Finding Your Character's Shadow," at

<http://ezinearticles.com/?Three-Dimensional-Villains---Finding-Your-Characters-Shadow&id=428279>

²⁸ Jung, *Memories, Dreams, Reflections* (New York: Fontana, 1983), p. 262.

מהערכים הקולקטיביים המוזנחים או המדוכאים.²⁹ יונג טען גם שיש יותר משכבה אחת של הצל. הוא הגדיר את השכבה העמוקה ביותר של הצל כ"פעילות נפשית הפועלת בצורה עצמאית מהרוח המודעת ואיננה תלויה אפילו ברמות העליונות של הלא-מודע, ומכאן—איננה קשורה, ואולי אף בלתי ניתנת להיות קשורה—לניסיון האישי."³⁰

ההתמודדות עם הצל מהווה חלק חשוב ביותר בתהליך עיצוב האינדיבידואל.³¹ בפסיכולוגיה האנאליטית של יונג, אינדיבידואציה היא התהליך שבו העצמי מתפתח מבלתי מודע לא מובחן—תהליך נפשי מתפתח שבו יסודות פנימיים של האישיות, המרכיבים של הנפש הבלתי בוגרת, לצד ניסיונות החיים האישיים, משתלבים במשך הזמן לכוללות המתפקדת היטב. לצל יש תפקיד חשוב ביותר באינדיבידואציה. לדעת יונג, "תהליך האינדיבידואציה ... מגלה קביעות פורמלית מסוימת. ציוני הדרך שלו מבוססים על מגוון סמלים ארכיטיפיים" המהווים את השלבים שלו. מבין אלה, "השלב הראשון מוביל להתמודדות עם הצל."³² אם "שבר האישיות מהווה את הרגע היונגיאני הן בטיפול והן בהתפתחות," הרי רגע מכונן זה פותח את הדרך לצל החבוי, המתגלה ב"שעה שהיחיד סובל משעמום הרסני והכל נראה כחסר משמעות וריק ... כביכול המפגש עם העצמי מטיל צל שחור על הנפש."³³ או בלשונו הציורית של יונג, "ככל שהתודעה משיגה בהירות וחדות, כך היסוד המונרכי הופך לתוכן שלה ... המלך זקוק תמידית להתחדשות המתחילה בשקיעה של הצד החשוך שבו"³⁴—הצל—אשר "הרס האישיות" מניע אותו.³⁵

"הצל מסמל את כל מה שהיחיד מתנגד להודות בו ביחס לעצמו,"³⁶ קובע יונג. ואם הוא "עושה מאמץ לראות את הצל שלו, הוא הופך להיות מודע לאותן האיכויות שהוא דוחה בתוכו אך יכול לראות בבירור באחרים— כמו אגואיזם, עצלנות מנטלית ... תכניות פנטסטיות לא מציאותיות, חוסר זהירות ופחדנות, תשוקה פרועה לכסף וקניינים—משימה גדולה וכואבת של חינוך עצמי."³⁷ לדעת יונג, הצל לפעמים מבלבל את פעולות היחיד. לדוגמה, אדם הנתון להשפעת הצל שלו נמצא כמו בסיפור של דוקטור ג'קיל ומר הייד: "עליו להיות ג'קיל,

²⁹ Michael Fordham, *Jungian Psychotherapy* (London: Avon 1978), p. 5.

³⁰ Joseph Campbell, "Man and Myth: A Conversation with Joseph Campbell." *Psychology Today*, 5 (July 1971), pp. 35-9.

³¹ Robert Audi, ed. *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. 424.

³² Jolande Jacobi, *The Psychology of C. G. Jung* (London: Kegan Paul, 1946), p. 102.

³³ Marie-Louise Von Franz, *Projection and Re-Collection in Jungian Psychology: Reflections of the Soul* (London: Open Court, 1985), p. 170.

³⁴ Jung, *Mysterium Coniunctionis: An Inquiry into the Separation and Synthesis of Psychic* (London, Routledge, 1963) p. 334.

³⁵ Jung, *Two Essays on Analytical Psychology* (London: Routledge, 1953) p. 277

³⁶ Jung, *The Archetypes and the Collective Unconscious* (London, Routledge, 1996), pp. 284, 21.

³⁷ von Franz, *Projection and Re-Collection in Jungian Psychology*, p. 174.

האדם המודע לעצמו, אשר שילב את הצל, ולא להיפך. אחרת התודעה הופכת לעבד של הצל האוטונומי.³⁸ תהליך האינדיבידואליזם אכן יכול להביא גם, למרבה הצער, לפיצול אישיות כמו במקרה של דוקטור ג'קיל ומר הייד. ואולם, ברוב המקרים, מציין יונג, "האגו והצל שוב אינם נפרדים זה מזה אלא משתלבים יחדיו באחדות, שלא חפה מסכנות."³⁹

יונג היה בדעה ש"כל שקיעה מובילה לעלייה"⁴⁰ וכך השילוב עם הצל, ולא הבעלות עליו, הופך לאפשרי. שילוב הצל בתודעה מתחולל בשעה שאנו שומרים על מודעות של הצל, אולם לא על הזדהות אתו. בדרך זו, "שילוב הצל באישיות מביא לתודעה חזקה ורחבה יותר ממה שהיה קודם לכן."⁴¹ בסופו של דבר, היונגיאניים מזהירים ש"הכרה בצל חייבת להיות תהליך המתמיד משך כל החיים,"⁴² משמע התהליך "הלא נעים של ניקוי הכביסה המלוכלכת בצורה פרטית"⁴³—קבלת היחיד את הצל שלו.

פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש: רקע היסטורי

פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש דן בהרס האנושי וכיצד הרוח האנושית מתייחסת לצל שלה, או הצד החייתי הלא-מודע של הפרסונליות שלנו:

העולם המודרני מגלה התפרצות דרמטית של הכוחות האפלים, השלייליים של הטבע האנושי. "המוסר הישן," אשר חיפש אחר שלימות מדומה באמצעות דיכוי הצד האפל, איבד מכוחו להתמודד עם בעיות ההווה ... סכנה המאיימת ביותר הניצבת בפני האנושות כיום נמצאת בפסיכולוגיה של "השעיר לעזאזל" הקשורה הדוקות למוסר הישן. אנחנו נתונים בידיה של פסיכולוגיה זו שעה שאנו משליכים את הצד האפל שבנו על אדם או קבוצה המוגדרים כ"אויבים" שלנו, ונכשלים לראות את הצד האפל בקרבנו אנו. החלופה המעשית היחידה להשלכה המסוכנת של הצל שבתוכנו היא הכרה בצל, הודאה בו ושילובו בכללות של העצמי. מלאות, לא שלימות, זו מטרת המוסר החדש.⁴⁴

כאמור, נוימן השתמש בארכיטיפ היונגיאני של "הצל", "הצד האפל" בנפש האנושית, הצד החייתי באישיות שלנו, והפך אותו לאבן הפינה של ספרו: "הצד האפל של הגזע האנושי משקיף על כולנו, מחשיך את השמיים עם קרני המוות שלו וההפצצות האטומיות שלו." (19-20) הספר פסיכולוגיית המעמקים משקף את ההרס האנושי והדרך שבה הרוח האנושית מתייחסת לצד האפל שבה. הוא היה משוכנע שהסיכון החמור ביותר לאנושות נמצא ב"פסיכולוגיית השעיר לעזאזל," (97) המבוססת על המוסר הישן, שהובילה לעוינות בין יחידים, קבוצות אנושיות ואומות. מלחמות הן "ביטוי חי לפריצת הצל הלא מודע לחיי הקולקטיב," כתב (58). בדרך זו

³⁸ Anthony Stevens, *Jung: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2001), p. 50.

³⁹ Jung, "Psychology and Religion," pp. 238-9.

⁴⁰ Jung, *Symbols of Transformation* (London: Routledge, 1956) pp. 357, 375.

⁴¹ Jung, *The Practice of Psychotherapy: Essays on the Psychology of the Transference and Other Subjects* (Princeton: Princeton University Press, 1985), p. 239.

⁴² David L. Hart, "The classical Jungian school," in Polly Young-Eisendrath and Terence Dawson, eds. *The Cambridge Companion to Jung* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), p. 92

⁴³ Stevens, *On Jung* (London: Routledge, 1990), p. 235.

⁴⁴ Neumann, *Depth Psychology and a New Ethic*, back cover.

הוא פיתח רעיון מהפכני: המוסר של המסורת היהודית-נוצרית המדכא את הרוע הוא שהוביל לתופעה מזעזעת כמו הנאציזם. פסיכולוגיית השעיר לעזאזל "מביאה לתוצאות ההרסניות ביותר לחיי הקולקטיב" בצורת "מלחמות והשמדה של קבוצות ואמונות של מיעוט." (139) בניגוד לכך, "כל בן אדם צריך לקבל את הרוע בתוכו, לא להשליכו ולא לדכאו, אלא לחיות עמו, ולשלם את המחיר של צער ואשמה."⁴⁵ נוימן היה משוכנע שהבעיה היסודית של האדם היא בעיית הרוע. "המוסר המקובל הוכיח עצמו כבלתי מסוגל לעצור או לשנות את הכוחות ההרסניים שבו."⁴⁶ הוא האמין שהוא חי "בעידן הנשלט על ידי מחול המוות." (19) אין תמה שבתקופה כה חשוכה בהיסטוריה האנושית, מטרתו העליונה הייתה לא חיפוש אחר פתרונות חברתיים או מדיניים אלא דווקא, לאור הדיסציפלינה הפסיכולוגית שלו, לתור אחר פתרון בתוככי המחשכים העמוקים והאפלים של הנפש האנושית. זהו היסוד, כך האמין, שבעטיו התחוללה בין השאר הטרגדיה של הנאציזם והפשיזם.

תודעה של רוע, ראשית תודעת הרוע אצל היחיד, זה הדבר שהאדם המודרני צריך. משמע, ראשית ובעיקר תודעה "של האישיות של עצמו, 'האפלה' והנחותה, הצל שלו עצמו." הסיבה היא שהצד האפל של הצל אצל בני האדם "מושלך על אדם אחר—דרך אחת לספק את הצורך הידוע למצוא שעיר לעזאזל לכשלי האדם," כפי שהשנים המדממות של המאה ה-20 מגלות בבירור. במונחים מעשיים יותר, החיפוש אחר שעיר לעזאזל יוצר את "חלוקת עולם ל"טובים" ול"רעים", לאומות, גזעים או יחידים, עליונים ונחותים, הגורמת לתוצאות קטסטרופליות."⁴⁷ נוימן האמין שעל האדם ללמוד "לחיות עם הצד האפל שלו" מכיוון שהוא חלק מהותי ממצב הקיום האנושי והפסיכולוגי. זו המהפכה של נוימן בגישה הפסיכולוגית: במקום לדכא את הצל, וכתוצאה מכך להשליך אותו החוצה, כפי שנעשה במסורת היהודית-נוצרית הישנה והמסורתית, "על הצל להיות משולב" באישיות האדם.⁴⁸

נוימן חיפש אחר נקודת-מפנה או נקודת-מוצא חשובה בהיסטוריה או נקודת-מפנה אפיסטמולוגית גדולה:

דו-משמעות קיומו של היחיד, התודעה של כוחות חיוביים ושלייליים בתוככי היחיד והקולקטיב, הפכה לנקודת מפנה [*Ansatzpunkt*],⁴⁹ של הגישה המוסרית החדשה.⁵⁰

⁴⁵ See Aviva Lori, "Jung at Heart," *Haaretz*, Nov. 2017, at <https://www.haaretz.com/jung-at-heart-1.148506>

⁴⁶ Gerhard Adler, "Foreword to This Edition," in Erich Neumann, *Depth Psychology and a New Ethic* (London: Hodder and Stoughton, 1969 [1949]), pp. 7-8.

⁴⁷ Adler, "Foreword to This Edition," in Erich Neumann, *Depth Psychology and a New Ethic*, p. 8

⁴⁸ *Ibid.*, p. 8.

⁴⁹ Wilhelm Dilthey, German historian, psychologist, sociologist, and hermeneutic philosopher, coined the concept of *Ansatzpunkt* in his book *Das Erlebnis und die Dichtung: Lessing, Goethe, Novalis, Holderlin* ([1914]; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968).

⁵⁰ Adler, "Foreword to This Edition," p. 8 Emphasis added.

דבריו להלן מלמדים על קירבה לדברי מרטין בובר ביחס ל"אני ואתה" (*Ich und Du*),⁵¹ מאחר שטען שקבלת "הצל מהווה את הבסיס ההכרחי להגיע להישג ממשי של עמדה מוסרית כלפי "האחר", שנמצא מחוצה לי."⁵² אסור להתעלם מהממד המהפכני בשיטה מוסרית חדשה זו. לא רק שנוימן שאף לביטול האתיקה היהודית-נוצרית הישנה והמוסורתית, אלא שתפיסת המוסר שלו מהווה ניגוד ברור לערכים קולקטיביים מסורתיים של אתיקה ומוסר, או למסורת ההומניסטית המערבית המבוססת על ערכים ואמונות משותפים בנוגע לטוב אנושי פנימי הטמון באדם. אצל נוימן הסמכות המוסרית המכרעת, לזו ההתנהגות המוסרית, "לא מבוססת עוד על ערכים קולקטיביים של טוב ורע ו"תודעה" מקובלת אלא על "קול" (Voice) פנימי—המהווה אתגר מתמיד להכרעה ואחריות אישית, אפילו בשעה שהוא יכול להוביל לדחייה של מוסר קולקטיבי."⁵³ מבחינה זו שיטת המחשבה של נוימן מהווה שינוי רדיקלי בתחום האתיקה, במובן של הסטת הלב והליבה של המוסר מהתחום החיצוני, המסורתי, הקולקטיבי והקהילתי, אל הנבכים האפלים של נפש היחיד. שיטתו היא שיטת מוסר פסיכולוגית, שיטה אינדיווידואליסטית המשוללת כל הקשר היסטורי ומסורתי של המוסר. שהרי קשה אמנם למצוא מסורת וערכים מוסריים בחביונות האפלים של בני האדם בהם שורר ושולט הצל.

שם הספר, *פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש*, הולם ביותר: לא הספירה המוסורתית, ההיסטורית והקהילתית של ערכי טוב ורע, אתיקה המבוססת על ערכים מסורתיים, חברתיים ומדיניים, משותפים, אלא דווקא זו מבוססת על הכוחות החיוביים והשליליים של קיום היחיד, או החשכה והצל בתוככי הנפש האנושית. תפיסה אינדיווידואליסטית קיצונית שכזו של תורת המוסר מעניקה עליונות וחשיבות מכרעת ליחיד. כפי שנוימן טען, "על היחיד לעבוד על הבעיה המוסרית הבסיסית שלו עצמו קודם שיכול למלא איזה תפקיד בקולקטיב."⁵⁴ ולכן, יונג, שהבחין היטב בהשלכות המהפכניות של גישת נוימן, כתב לו ב-1948, לאחר שקרא את כתב היד של הספר, ש"ההשפעה שלו תהיה כמו פצצה."⁵⁵ ואולם, אירונית, העתקת הלזו והמטרה של האתיקה והמוסר מרשות הציבור, הספרה הקולקטיבית, אל המעמקים הנסתרים והחבויים ביותר של הנפש האנושית, מגלה גם

⁵¹ זה שם ספרו של מרטין בובר אשר התפרסם בשנת 1923 ותורגם לאנגלית בשנת 1937. *Ich und Du, I and Thou*. אחד הנושאים המרכזיים בספר זה של בובר הוא שחיים אנושיים מוצאים את ביטויים ומשמעותם ביחסים בקרב בני האדם. בתפיסת בובר, כל היחסים שלנו מביאים אותנו בסופו של דבר אל אלוהים. לפי הביוגרף של בובר, פול מנדס-פלור, "בובר ונוימן הכירו האחד את השני והתכתבו ביניהם. נוימן ראה עצמו כתלמידו של בובר. הוא כתב לפחות מסה אחת על הסיפורים החסידיים של בובר. מכתב של פול מנדס-פלור אל המחבר, נובמבר, 11, 2017. ראו גם את ספרו החדש של מנדס-פלור, *Martin Buber: A Life of Faith and Dissent* (New Haven: Yale University Press, 2019).

⁵² Neumann as cited by Adler, "Foreword to This Edition," p. 8.

⁵³ Adler, "Foreword to This Edition," p. 8. Emphasis added.

⁵⁴ Neumann as quoted by Adler, *Ibid.*, p. 9.

⁵⁵ Jung as cited by Adler in *Ibid.* p. 9.

ממד הומניסטי חשוב בשיטה של נוימן. כבני אדם כולנו מושפעים מהכוחות הטובים והרעים בנפשותינו; מכאן חלוקת העולם לגזעים ויחידים טובים ורעים, עליונים ונחותים, מאבדת כל חשיבות, כוח ותוקף.

הצל בפסיכולוגיה של אריך נוימן

נוימן מעתיק את מושג הצל של יונג מהחביונות הנסתרים והתהומות האפלים של הנפש והפך אותו למרכיב חשוב ביותר להבנת מהלך ההיסטוריה. "למראית עין", טוען נוימן, "נדמה שהצל איננו אלא בעיה משנית חסרת חשיבות, מאחר שהוא נחשב בדרך כלל כדבר המשתייך ללא מודע." (137) אך למעשה זו בעיה "בעלת חשיבות מרכזית בפסיכולוגיה המודרנית," (137) ומכאן כפי שנראה להלן גם סוגיה חשובה ביותר בהיסטוריה המודרנית. הצל הוא "הצד הלא-ידוע של האישיות" הנמצא בעימות עם האגו, "המרכז והמייצג של צד האור בתודעה." בניגוד לאגו, הצל, הצד השחור של האישיות, הוא "פיגורה אפלה, מוזרה ומסתורית, של הרוע," החושפת תמיד "ניסיון הרסני של היחיד." (137) לדואליזם אימננטי זה של אור וצל בנפש האנושית ניתן למצוא מקבילות רבות בתרבויות רבות: הבל וקין, יעקב ועשו, אוזיריס וסת במיתולוגיה המצרית, פאוסט ומפיסטו, ד"ר ג'קיל ומר הייד. כל אלה הם "השלכות (projection) של התלות המהותית בין ניגודים הכורכת יחדיו את האגו לצל." שכיחות רבה זו של דמויות מנוגדות אלו בתרבויות העולם מהווה "הוכחה גלויה" לכך שהעיסוק בצל "הוא בעיה אנושית אוניברסלית, שלא שייכת רק לבעיות פרסונליות אישיות של היחיד." (138) זו התפנית ההיסטורית החשובה שעשה נוימן לבעיית הצל—ממרכיב חשוב של בעיה פסיכולוגית לסוגייה היסטורית רבת חשיבות ומשמעות.

"את הבסיס הפסיכולוגי לתופעת הצל ניתן למצוא בהתפתחות האדם כלפי מודעות," (138) הסיבה לכך, טוען יונג ונוימן מצטט, היא "שהתפתחות התודעה מביאה בהכרח לכך שחלק מהנפש, שיש בו פחות אור והוא פחות ניתן להכרה, מושלך לאפלה כך שבמהרה נוצר קרע במערכת הנפשית." מבחינה דתית, דבר זה מתבטא בניגוד שבין "אור לחושך." (138) האדם למד לזהות עצמו ככל שניתן עם האגו כמרכז הרוח המודעת. הוא למד להסכין עם התביעות המוסריות המוצגות בפניו בידי הקולקטיב, שבו הוא חי, ולזהות עצמו במידה רבה עם עולם האור של ערכים מוסריים ושל התודעה, ובו בזמן לעשות כמיטב יכולתו לסלק את "הערכים השליליים" על ידי דיכוי (Unterdrückung) והדחקה (Verdrängung). דיכוי מתייחס ל"סילוק מכוון על ידי תודעת-האגו של כל אותם מאפיינים שאינם נמצאים בהרמוניה עם הערך המוסרי," משמע "דחיית השלילי." דוגמה בולטת היא "משמעת ואסקטיות [התנזרות מהנאה]." דיכוי הוא "הישג מודע של האגו והוא מבוצע ונערך לרוב בצורה שיטתית" בדרך שבה "קורבן מוביל לסבל." (34) בניגוד לדיכוי, הדחקה, או הכנעת מישהו או דבר מה, היא "הכלי המשמש לרוב בידי האתיקה הישנה כדי להשיג כפיית ערכים." תכנים מודחקים, בניגוד לאלה

המדוכאים, "יוצאים משליטת התודעה ופועלים באורח עצמאי". בדרך זו, "הם מובילים לחיי מחתרת פעילים משל עצמם שיש להם תוצאות הרסניות הן ליחיד והן לקולקטיב." (35)

"שסע" זה במערכת הנפשית, בין אור לחושך, תודעה וצל, מוביל לכך ש"האישיות המחולקת מזהה עצמה עם כוחות האור", ולוחמת נגד כוחות החושך (הצל) כצורה של "הרוע הנמצא שם בחוץ. פסיכולוגיה זו של השעיר לעזאזל לא רק שיוצרת תוצאות הרסניות בחיי הקולקטיב (היכן שהיא מובילה למלחמות ולהשמדה של קבוצות בעלות דעת מיעוט), אלא גם מסכנת את היחיד" במובן של "משברים מנטליים." משברים אלה נובעים "מהלא מודע", דבר המציין ש"הצד האפל" גובר בנפש היחיד. לשון אחר, "המחלה המנטלית של האדם המודרני נובעת במידה בגלל השסעת הפנימית בנפשו." על האדם לכן "להבין שהוא בעל הצל, הצד האפל של אישיותו", והוא חייב להכיר ב"תפקידו הנחות." (139) ללא הכרה זאת, ללא ההבנה ש"הרוח המודעת שלו והערכים המוסריים שלו נכנעים להתקפת הצד האפל", הוא לא יבין כי כל הסבל שהוא חווה נגרם "בידי רוע שורשי בטבע שלו", ש"מאיים לכבול אותו ברשת מתחים ורגשות אשמה." (140)

בהיסטוריה המודרנית, בה הצל מגיע לנקודה קריטית, לדעת נוימן, התרחשה תמורה חדשה חשובה—הופעת הפסיכולוגיה האנאליטית של יונג המהווה "תודעה חדשה של האנושות ביחס לאדם המודרני." בעבר, השסע ההרסני בין אור לחושך בנפש האדם הותיר אותו בפני שתי אפשרויות: "או להיות מוכרע על ידי תודעת הצל שלו, להכיר את עצמו כחוטא", או "לעשות מאמץ קיצוני להשתחרר במלאות מהצד האפל שבו." בנקודה זו "יונג הופיע כמתקן האדם המודרני" מי שניצב "לצד הצל." (140-141)

להשקפה פסיכולוגיית כמה השלכות: "לקבלת הצל קודם מאבק לחיים ולמוות, שבו האגו נאבק בכל כוחו להגן על עולם הערכים שלו", או האתיקה הישנה – "הצל הוא רע ולכן צריך להימנע ממנו." אך "רק באמצעות סבל מגיע האגו להבנה של אתיקה חדשה, שבה לאגו ולרוח המודעת שוב לא שמורה ההכרעה היחידה העליונה." (142) קבלת בעיית הצל לפיכך היא הצעד הראשון בתפנית האישיות המהווה למעשה "הרחבה של התודעה." אך דבר זה לא אומר כניעה לצל, המציינת "אובדן פטאלי של התודעה." התפנית ביחס לצל לא מוליכה למצב של "מעבר לטוב ולרע." ההפך מכך: "קבלת עצמי כנושא הממד האפל של הצל נובעת למעשה מהכרה עמוקה וצנועה בדבר ייצוריותו (creatureliness) של האדם, המהווה חלק מהסיבה לבריאה שלו." (143) בניגוד לדילמה הלא מודעת הישנה—או שתיכנע לצל ותודבר על ידו, או שתשליכו ותאבד אותו מיד—"קבלת הצל" היא פתרון המביא את חוסר מודעות הבעיה אל סופה. וזו למעשה תכלית התהליך, "משמע הכרת הצל." (143) נוימן מצטט את יונג, הקובע כי "אחד השורשים העמוקים ביותר של הרוע הוא חוסר תודעה." ביתר פירוט, "הצל הוא "שומר המפתן", שממנו הולך ונפרש נתיב של שינוי והתחדשות." אם בראשונה הצל מתגלה לאגו

"כשטון", הרי מאוחר יותר הוא "הופך" למדריך הנשמה המראה את הדרך לעולם התחתון של הלא מודע.

מבחינה ספרותית, הדגם הבולט לכך הוא "ההסכם שעשה פאוסט עם מפיסטו". (4-143)

מה שמערער את היחיד עד ליסודותיו, טוען נוימן, היא "ההכרה הבלתי נמנעת" שהצל מהווה "חלק מהאישיות שלו". מכאן "גילוי הצל" הוא נושא מרכזי ב"פסיכולוגיית המעמקים". ביתר פירוט, "היחיד מונע על ידי המשבר האישי שלו ומגיע למים עמוקים, אשר עד כה לא פסע בהם". עכשיו "על הדימוי האידיאליסטי הישן של האגו להיעלם, ובמקומו ישות היחיד מזדעזעת מחמת תודעה מסוכנת המבוססת על כפל המשמעות והצדדים הרבים של טבעו". בנקודה זו האגו חייב להכיר שהוא "רע וחולה ברוחו, לא-חברתי וקורבן של סבל נורוטי". כל זה מתבטא "בצורה מרירה של עימות פנימי". להכיר בכך שהיחיד הוא "אינפנטיל וחורש רעות, בר סבל ומכוער, חיה אנושית השייכת לקופים, חיה מינית ויצור השייך לעדר. בכל זאת יש אכן להוות דבר הרסני לאגו המזהה עצמו עם הערכים הקולקטיביים". (79-80)

ואולם, שורשי בעיית הצל הם עמוקים יותר, בשעה ש"החקירה מגיעה לשורשי הרוע עצמו, מקום בו האישיות חווה את יחסיה עם אויב האנושות—הדחף לאלימות והרס, במבנה שלה עצמה". בסופו של דבר, על היחיד להתייצב מול "ההכרח" "קבל" את הרוע שלו עצמו. צעד זה של הכרה ברוע העצמי, הפנימי, איננו פשוט כל עיקר, מאחר ש"אחריותה והערכתה של הקבוצה" אליה שייך היחיד איננה מהווה את אבן "הבוחן המקובלת" לבחינת הרוע שלו. ההבדל בין "הרוע" שלי ל"רוע כללי" מהותי להכרה עצמית. ברגע זה, עם ההכרה בצל, "הדחף הקודם של האגו כלפי שלימות [מוסרית, ערכית] נהרס". בניגוד לאתיקה הישנה המדברת על שלימות מוסרית וערכית, הודאת היחיד בצל בתוכו משמעה הכרה "במצב חוסר השלימות ... של היחיד, דבר המציין למעשה את הגורל המיועד לו". קבלת היחיד את חוסר השלימות שלו היא אכן קשה ביותר מאחר ש"לכל אחד מאתנו יש צל, וזו הסיבה מדוע כולנו מוצאים כה קשה את שילוב הצד הזה [הצל] באישיות". (1-80)

מבחינה היסטורית, קובע נוימן, ב-150 השנים האחרונות, לערך מ-1800 או עידן הנאורות, התחוללה "התפרצות הצד האפל לתודעת המערב". דבר זה מתייחס ל"גילוי היסוד הפרימיטיבי בטבע האנושי", שסיפק לבני האדם פרספקטיבות חדשות על מוצאם ומקורותיהם. גילוי זה חשף בפניהם את "הקרקע האפלה שבה טמונים שורשיהם" וכך "הרס בצורה מוחלטת את טבעם האלוהי לכאורה", ו"הסיר את המסכה מעל אשליית המעמד המרכזי לכאורה שתופסים בני האדם ביקום". (82) ביטוי גלוי לכך מופיע, לדוגמה, במוזיקה, ספרות וציור. לא זו בלבד שפידודר דוסטויבסקי, "שבעבודתו האדם—חולה, מרושע, וזנוח—ניצב במלוא ערוותו במוקד של ייאוש", אלא גם "סיפורי בלשים, פשע, סרטים וסרטי אימה, שייכים אף הם לאותו קונטקסט מסתורי" של צמיחת הצל בתודעה האנושית. (83)

לפי נוימן, בשעה "שהאגו איננו מוכן" לשלב את הצל, "הצל נדחף להשתמש באלימות", כלומר, "תכנים אלימים, שבראשונה הם זרים ולא מודעים לתודעת-האגו, יפרצו בתגובה לניסיון שהאגו חש בגלל הלא מודע". (81) בנקודה זאת מתחוללת התפרצות הצל מחביוני הנפש העמוקים אל בימת ההיסטוריה ומהלכה: "התפרצות הצד האפל לתודעה המערבית היא למעשה תהליך בלתי הפיך". היא מציינת תמורה חשובה בהיסטוריה: "התופעה של "חשכה" הפכה לגלויה ובעייתית בהרבה תחומים שונים בעת ובעונה אחת." ביטוי לכך נמצא ב"גילוי "האדם הכי מכוער", הלא מאושר, הרע והפרימיטיבי, שתופס מקום כה נכבד בחיי התרבות של זמננו, יותר ממה שחשבנו ברגיל." "בשום תקופה אחרת בהיסטוריה", נוימן קובע, "הצל האפל לא תפס מקום כה מרכזי". (82)

התפרצות הצל, "מתבטאת בצורה הכי טובה במפלגה הנאצית", שבה "אמונה בדוגמה, במנהיג והמושיע" מובילה "להתפרקות תודעת היחיד" ו"לחוסר שפיות הקולקטיב". (88) בניגוד לכך, באתיקה החדשה "האדם המקובל מבחינה מוסרית" הוא "זה אשר מקבל את בעיית הצל שלו". (91) תפנית פנימית רגשית חשובה ומכרעת זו מתאפשרת בגלל ש"ללא-מודע יש לרוב, אם לא תמיד, יותר כוח מכוון בחיי האדם מאשר לגישה המודעת שלו, רצונו וכוונותיו". האתיקה החדשה לכן "דוחה את עליונות המבנה המחולק של האישיות, ומדגישה את האישיות הטוטלית", זו המורכבת מצד חיובי ושלילי, "כיסוד להתנהגות המוסרית". (92) אתיקה זו נולדה תחת "אור הכוכב המכוון של תבונה מלאה יותר, של אמת עמוקה יותר ותודעה בהירה וברורה, בדבר הטבע האנושי בכללותו, דבר המהווה את הישגה הממשי של פסיכולוגיית המעמקים". (93)

הכרה בצד האפל היא אבן הפינה של פסיכולוגיית המעמקים. יחסים טובים עם הצל מביאים את האגו "לסולידריות עם כלל המין האנושי." מפגש שכזה מוביל ל"תודעה טובה יותר של פסיכולוגיה קבוצתית". זו מציינת ש"הרוח המודעת" מהווה רק חלק "מכלל יקום הנפש" מאחר שמה שהוא "אנושי ואינדיבידואלי קובע רק את השכבות העליונות של הלא-מודע הקולקטיבי היורד ונמשך עד לרמה החייתית". (96) כך, פסיכולוגיית המעמקים והאתיקה החדשה דורשות את שילוב הצל "בטבע שלנו קודם שנוכל להגיע להרגשה יציבה של סולידריות ואחריות משותפת עם הקולקטיב." מכך נובע שהשלכת יסוד זה [הצל הפרימיטיבי] תיפסק, ויחד עמה פסיכולוגיית השעיר לעזאזל וכן מאמץ ההשמדה, הנעשה תחת צידוק מוסרי, שרוע האדם מחולל נגד שכנו. (97)

פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש

הצל המאיים של מלחמת העולם השנייה מרחף כל הזמן מעל פסיכולוגיית המעמקים, מתחילתו ועד סופו. "את הספר הזה", כתב נוימן בעמוד הראשון, " כתבתי בתקופת מלחמת העולם השנייה, והוא נכתב בהשפעתה

הישירה. "הוא ממשיך: "זה היה עידן הנשלט על ידי מחול המוות, שהתנועה הנאצית בגרמניה היוותה לו רק בבחינת מבוא." (19) מעניינו העליון של ספרו הוא להצביע על הדרכים באמצעות פסיכולוגיית המעמקים, שמכוחם ניתן להביא לסולידריות של המין האנושי. נוימן מסיים את ספרו בחזון נבואי, קוסמולוגי גדול:

לאנושות, הנתונה כפי שהיא בחובו של חלל קוסמי קר כקרח וחסר חיים, המשקיף בה באימה מכל צד, משולל אלוהים, חסר נפש, ללא כל צד אנושי, אין כל ברירה אלא להתלכד יחדיו אם ברצונה להתמודד עם כוחו הטירני של הצל. (135)

השליחות של נוימן הפכה להכרחית גם לאור "החזות המאיימת של מלחמת עולם שלישית" ויצירת "פצצות האטום" בידי ארה"ב ובריה"מ. הוא האמין ש"המאמץ העליון של המין האנושי היה תמיד ליצירת היחיד". מכאן, במונחים אבולוציוניים, "קהילה של יחידים חופשיים היא השלב הבא של האבולוציה—עידן מרוחק, אך שכבר ניתן להבחין בו באופק." (19) זוהי המטרה ההומניסטית הגדולה שנוימן הציב לעצמו; לא תכנית חברתית או מדינית, אלא דווקא תכנית פסיכולוגית טהורה—הצבת חזון זוהר בפני הנפש האנושית האפלה והמיוסרת, תוך חשיפת מעמקה החבויים והמרושעים.

נוימן כמובן לא היה הראשון להבחין בהשפעה המכרעת של הצל. כמה רעיונות ואמונות דתיות מסורתיות הכירו בצד האפל בנפש של המין האנושי, בעיקר היהדות והנצרות, וביקשו להתגבר עליו. ואולם, אלה, לדעת נוימן, איבדו את כוחם, משמעותם ותוקפם, בהיסטוריה המודרנית. "הערכים הדתיים והמוסרים הישנים איבדו את השפעתם על האדם המודרני," ו"הוא בתורו איבד את החיים שהם הציגו לו." זו הסיבה מדוע האדם המודרני "מוצא עצמו במצב של סכנה חמורה," שמתגלית לא רק אצל "אנשים חולים אשר הפסיכולוגים רואים בחדרי הייעוץ שלהם כל יום, אלא גם משפיעה על האדם הנורמלי אשר עורך את המלחמות שלנו, המבצע את הרדיפות העכשוויות, ומתכנן ומכונן את האמצעים ההכרחיים להוציא אותם מהכוח אל הפועל." (21) בעולם המודרני ה"משולל אלוהים, חסר נפש, ללא כל צד אנושי," הבעיות הפסיכולוגיות המשפיעות על מנהיגי אומות, כפי שהיה ביחס להיטלר וגרמניה הנאצית, הופכות לחשובות ביותר לרווחת בני האדם. הפתרון הברור לסכנה חמורה זו מולה ניצבת האנושות בתקופה המודרנית צריך לפיכך להימצא בשיטה הפסיכולוגית, שבין כל הדיסציפלינות המדעיות מתמודדת בעיניו בצורה הכי טובה עם "הצל במין האנושי." (19)

בהקדמה מדגיש נוימן את הקשר בין בעיית הרוע להיסטוריה המודרנית. "בעיית הרוע," הוא קובע, "היא אחת הבעיות המהותיות של האדם המודרני." אנו חיים בעולם, הוא ממשיך, שבו "הרוע צומח מהמעמקים בצורה עצומה ומשפיע על כולנו." (25) בתקופה המודרנית האנושות אמנם השתלטה על הטבע, אולם תקופה זאת היא גם העידן "שבו חוסר יכולת האדם לדון בטבע הנפש האנושית התגלה בצורה מפחידה ביותר." הוכחה

גלויה לכך היא זוועות מלחמת העולם שהן "התוצאה [הגלויה] של חוסר יכולת זו." (25) הוא מגדיר את המאה ה-20 כ"התפרצות קולקטיבית של הרוע באדם, בשיעור שלא נודע כמותו בהיסטוריה של העולם." אך עד כה הסברים מסורתיים לתופעה זאת, אידיאולוגיים, מדיניים או חברתיים, "לא תפסו את הסיבה האמתית של עניין זה," ולכן "אינם יכולים להסביר כיצד הרוע תפס מאות מיליונים של בני אנוש." ולכן, "אין ביכולתה של האתיקה הישנה של העידן היהודי-נוצרי להשתלט על הכוחות ההרסניים באדם." (25-6)

בכדי להניח את היסוד ל"מוסר חדש," היה על נוימן להפחית ולמעשה לבטל את ההבדלים בין רודפים ונרדפים, כפי שהוא מצהיר:

אלה שראו וכשלו מלפעול, אלה שהסתכלו למרחקים כיוון שלא רצו לראות, אלה שלא ראו אף על פי שהיו יכולים לראות, וגם אלה שעניניהם לא היו מסוגלות לראות—כל אלה נמצאים בברית עם הרוע. אנו כולנו אשמים—כל האנשים, כל הדתות, כל האומות, כל המעמדות. האנושות עצמה אשמה. (26)

התגלות הרוע איננה מתבטאת רק אצל הנאצים אלא מתגלית גם בתחומים אחרים של החיים המודרניים, כמו אפליה של שחורים ועוד. "הרוע שהתפרץ עם התביעה הנאצית לשלטון עולמי הוא אותו הרוע," שמונע "פתרון לבעיה החברתית של שחורים בעולם התרבותי." זהו אותו הרוע המתאמץ "במלוא כוחו ועוצמתו להרוס את המציאות של אחדות אנושית ותודעה של ייעוד אחד לתרבות והמין האנושי." (26)

לכן, קיים צורך דחוף באתיקה חדשה במקום זו הישנה, שהייתה מבוססת על אשליה של שלימות תוך דיכוי הצד האפל בבני האדם. בעבר, "האתיקה "הישנה" של המסורת היהודית-נוצרית עיצבה את אופי האדם המערבי." אך אובדן יעילותה מהווה את "הסיבה, התוצאה והביטוי" ל"קטסטרופה הנוכחית." (28) כדי להתמודד עם סוגיה זו, טוען נוימן, יש להגיע "לחקר מעמיק של ההתפתחות הפסיכולוגית של היחיד המגלה את בעיית הרוע יש יתרון על כל מחקר אחר הבוחן" את "יסודותיו הבסיסיים של המוסר החדש." הסיבה היא שכדי להתקיים, על היחיד להכיר "את כוחות המודע העמוק; בהם ובעצמו הוא יוכל למצוא דרכים חדשות, צורות חיים חדשות, ערכים חדשים וסמלים מדריכים חדשים." (29) כך, בעיית הרוע, הניצבת בפני האדם הן כיחיד והן כקולקטיב, מקבלת תפנית בידי נוימן: ממאורעות היסטוריים חיצוניים או פעולות ומעשים אנושיים אל המחשכים העמוקים של המודע והתת-מודע של היחיד.

נאמן להנחות של הפסיכולוגיה היונגיאנית, נוימן טען שמציאות הרוע האוחז באדם איננה רק נובעת מהמציאות האישית שלו; "היא גם, בו בזמן, ביטוי של היחיד למצב קולקטיבי," או "הצד היוצר של הקולקטיב, משמע התת-מודע האנושי האוניברסלי." (29) היחיד הופך בדרך זאת למרכז, לזו ההיסטוריה הקולקטיבית של המודע והלא מודע. "הדחפים היוצרים" של היחיד, "שמסייעים לו למצוא את הפתרון והגאולה לעצמו הם בבחינת שלבים מקדימים לערכים וסמלים בשביל הקולקטיב." כאן נמצא הקשר הפנימי המהותי בין התודעה

למהלך ההיסטוריה, מאחר "שעתיד הקולקטיב חי בהווה של היחיד." (30) הקשר, אם כן, בין "בעיות היחיד לאלה של הקולקטיב הוא יותר קרוב ממה שנוטים לשער בדרך כלל." כל יחיד הוא "חלק אורגני של הקולקטיב, שאת המבנה הפנימי המשותף שלו הוא הוא נושא בלא-מודע הקולקטיבי שלו." (31)

כאמור, שני עקרונות פסיכולוגיים בסיסים "אפשרו את מימוש האתיקה הישנה"—דיכוי והדחקה, "שתי טכניקות המשומשות על ידי היחיד במאמציו להגיע להתאמה עם האידיאל המוסרי." תוצאה טבעית של מאמץ זה היא "יצירת שתי מערכות פסיכולוגיות באישיות." האחת, "הצל", אשר לרוב נותר "בלתי מודע לחלוטין"; שעה שהשנייה, "הפרסונה", מתפתחת לכלי מהותי של הנפש בעזרת הסיוע הפעיל של האגו. הפרסונה מציינת את "התאמת היחיד לדרישות הזמן, לסביבה האישית של היחיד, וזו של הקהילה." (37) בניגוד לכך, אותן איכויות, יכולות ומגמות, אשר לא נמצאות בהרמוניה עם הערכים הקולקטיביים—כל מה שסותר את דעת הציבור—מתגלות "יחדיו בצורה של הצל, אותו חלק אפל של האישיות, שאיננו מוכר ולא מזוהה על ידי האגו." במילים אחרות, "הצל הוא הצד האחר. זה ביטוי לחוסר השלימות הארצית שלנו, השלילי שאיננו עולה בקנה אחד עם הערכים המוחלטים." (40)

נוימן טען ש"האגו מדכא את הצל ואיבד כל קשר עם התכנים האפלים, השליליים, ומסיבה זו הללו סולקו מתחום התודעה." (40) בתהליך זה הפך האגו ל"תודעה טובה", משמע חי בהרמוניה עם ערכי התרבות שלו. ואולם, בדרך זו הוא גם גורם לכך "שהיחיד שוכח את הצל שלו." שיכחת הצל משמעה "אשליה של האדם המודרני המבוססת על הזדהות-עצמית עם ערכים פוזיטיביים", שהגיעה לשיאה ב"תקופה הבורגנית" והיא "מגיעה עכשיו אל קיצה" עם מלחמת העולם השנייה. (41) קיים אם כן קשר הכרחי ובלתי נפרד בין הצל לזוועות ההיסטוריה. אירונית, נוימן ממשיך:

האמונה הפוזיטיבית בקדמה הייתה אחת המבשרים של מלחמת העולם הראשונה, והתנשאות האדם המודרני, המתייחס לעצמו כנזר הבריאה, היוותה מבוא להתנשאות החייתית של הגזע העליון (herrenvolk) של הנאצים. (42)

לפי נוימן, "האנושות ניצבת" מול בעיה "שהעולם, הטבע, והנפש האנושית, הם הבימה עליה מוצגת תחייה-מחדש מתמדת ובלתי פוסקת של הרוע." (46) הוכחה ניתן למצוא ב"השלכה של הצל." מאחר שהוא מהווה "ניגוד לערכים המוכרים", הרי שהוא "איננו יכול להתקבל כחלק שלילי של נפש היחיד ולכן הוא מוקרן—משמע, מועבר לעולם החיצוני ונתפס כאובייקט חיצוני." כך, במקום שמתייחסים אליו כ"בעייה פנימית של היחיד ... נלחמים, מענישים, ומחסלים אותו כ"זר הנמצא שם בחוץ." "כך "סילוק רגשות אלה של אשמה", על ידי האתיקה הישנה, "ושחרור הכוחות השליליים הדחויים מהווים למעשה את הסכנות החמורות ביותר בפניהם ניצבת האנושות." תוצאה גלויה של תופעה פסיכולוגית זו היא, כאמור, "מוסד השעיר לעזאזל", (50).

או "הפסיכולוגיה של השעיר לעזאזל, שבה היחיד מסלק את הרוע שלו על ידי כך שהוא משליך אותו על החלק החלש ביותר בחברה." (130)

דיכוי והדחקה, הכחשת השלילי, מובילים ל"פסיכולוגיה של השעיר לעזאזל," ש"מעצבת את החיים הפנימיים של האומות ובה במידה את יחסיהן הבינלאומיים." ביתר פירוט:

המאבקים הלא מודעים מבחינה נפשית של קבוצות והמונים מוצאים את ביטויים המרשים ביותר בהתפרצות מגפות כגון מלחמות ומהפכות שבהן הכוחות הלא-מודעים, שהצטברו בקולקטיב מנצחות ו"עושות היסטוריה." (1-50)

זאת ועוד, מאחר שהיחיד "איננו יכול להודות כלל שהרוע הוא "הרוע שלו עצמו," אין תמה שהוא "חווה את הרוע בתמידות" כ"דבר מה זר, והקורבן של השלכת הצל הם לכן, תמיד ובכל מקום, הזרים." קיים אם כן קשר הדוק בין הפסיכה, הנפש, לזוועות ההיסטוריה המודרנית, המבוססת על ההנחות של המוסר הישן, ושיאה בנאציזם והרג המונים. הסיבה היא ש"בכלכלה של הפסיכה, התפקיד המוקצה לזר הוא חשוב ביותר כמטרה להשלכת הצל." (52)

האתיקה החדשה: מטרות וערכים

"תפקידה המרכזי של האתיקה החדשה," קובע נוימן, הוא להביא לשילוב "הניגודים המהווים את כוללות עולם הניסיון." עולם זה שוב איננו יכול להיות "מוכרע על ידי ניצחון צד אחד ודיכוי האחר." מטרתה "להגיע למלאות, לטוטליות של האישיות," או לשילוב "שתי המערכות של הרוח המודעת והלא מודעת." נוימן מדמה את האישיות הטוטליות לארגון "חבר הלאומים," שקם ב-1920, במובן ש"תודעת-אגו הופכת למקור של אחריות לחבר לאומים, שאליו משתייכות קבוצות מדינות שונות, פרימיטיביות וקדם-הומניות." הציון הגדול של מבנה זה הוא "שילוב ושימוש בכוחות השליליים הנמצאים בכל מערכת נפשית, שנוטלים חלק ככל שניתן בצורה מודעת בתהליך המימוש העצמי." צריך להתחשב בכל הכוחות בנפש מאחר שכמו בחבר הלאומים "דיכוי או הדחקה מביאים לתגובות שליליות המשבשות חיי כל קהילה ומביאים למצב של חוסר נחת מתמדת." (102)

מטרת האתיקה החדשה איננה "שהיחיד יהיה "טוב," אלא שהוא יהיה אוטונומי מבחינה פסיכולוגית—משמע בריא ויצרני." אם באתיקה הישנה "האישיות" המוסרית" איננה מגשימה עצמה מבחינת הדחפים השליליים, אלא משליכה אותם בכוח על החלקים החלשים בסביבה," הרי בזו החדשה, "מכלול האישיות, לצד האוטונומיה והיושרה שלה," יוצרים "את הבסיס לתהליך יוצר המביא לערכים חדשים." (3-102) דווקא זה המכיר את הרע, הצד האפל או הצל, יש באפשרותו לחולל שינוי. הכרה מביאה לפעולה, ידיעה מביאה לעשייה. הכרת הצל מובילה לחינוך עצמי. אוטונומיה אתית והאתיקה של הכוללות הנפשית, זו המקבלת את הטוב

והרע בנשמה, טוען נוימן, "מחייבת שכל אחד מאתנו יהיה הוא עצמו ויפעל בצורה מודעת לנהל את הצל שלו עצמו." (103-4)

באתיקה החדשה אין כל מושג של "ביעור הרע"—"מחובת כל אחד היא לחיות ולסבול את הרוע, שעולה בגורלו, וזאת ברוח של קבלת אחריות בצורה חופשית." ללא תודעת הרוע, או הצל, האדם "פועל בצורה של מגפה הרסנית," משמע משליך את הצל שלו על אחרים, אך בשעה ש"הרוע מוכר בצורה מודעת על ידי האגו ומתקבל על ידי כאחריות האישית שלו, הוא איננו מרעיל את הסביבה." בדרך זו, הרוע נתפס בידי האגו "כבעיה שלו וכתוכן שצריך לשלבו בחיים, כמו כל תוכן נפשי אחר." (104) לכן, האתיקה החדשה "איננה מעוניינת בענישה." (112) ההפך מכך. ניסיונות להגשימה מתבטאים "בגישה ליברלית לשיטת בתי הכלא, בתיאוריות של חינוך, בעבודות בשביל פושעים, וקבלה של תובנות פסיכולוגיות על ידי חוק השיפוט." כל אלה מציינים "תמורה כללית רבת משמעות בנוגע למבנה הנפשי של האדם המודרני—תמורה המתבטאת בשקיעת האתיקה הישנה ועליית האתיקה החדשה." (113) בניגוד לאתיקה הישנה, בזו החדשה "הודאת היחיד ברוע שלו היא 'טובה'." לשון אחר, "רוע, שממנו היחיד איננו מנסה להימלט—הוא 'טוב' מבחינה אתית." או לחילופין, "דיכוי הרוע, המלווה לרוב על ידי הערכה נלהבת וללא גבול של היחיד את עצמו, הוא 'רע', אפילו כשהוא נובע מ"יחס פוזיטיבי" או של "רצון טוב." (114)

תודעת הרע באתיקה החדשה ניצבת בניגוד "לסובלימציה במובן הפרוידיאני," שהיא "תכסיס" שמכוחו "הרוע מ"אבד מכוחו" ומנוצל למטרות תרבותיות," כך ש"אדם צמא דם, אשר הטבע שלו מכיל אינסטינקטים אלימים ביותר, הופך לקצב, חיל או מנתח." (114) או הקדושים בדתות, למשל, "שחיים את חייהם "ללא כל רבב", כפי שמובן על ידי האתיקה הישנה"—אך "קדושה" שכזו מלווה לרוב "בזוועות הנובעות" ממנה, ולכן קובע נוימן "היא מתועבת בעינינו." (115) הוא הדין ביחס למושגי "החטא הקדמון" או "הגיהינום." כל אלה הם מסמלי האתיקה הישנה ומבטאים את "דחיית החיים עלי ארץ," בניגוד ל"אתיקה החדשה, המבוססת על קבלת השלילי, ומייצגת את האישור-העצמי של האדם המודרני וקבלתו את הארץ והחיים בעולם הזה." במובן זה, "הברית בין פאוסט למפיסטו היא הברית של האדם המודרני עם הצל." (116) פאוסט כידוע מכר את נשמתו לשטן, או הצל בתפיסת נוימן.

נוימן מציע נוסחה לערכים באתיקה החדשה: "מה שמוביל לכוללות [הנשמה] הוא "טוב." שילוב הוא טוב, הפרדה היא רעה." (126) חיים ושילוב נמצאים בצד "הטוב"; מוות, חלוקה והפרדה בצד הרע." (126-7) מה שמסייע ל"כוללות הנפש המתרכזת בעצמי למען אינטגרציה הוא "טוב," ללא כל קשר לטבע של אותו גורם מסייע." או לחילופין, כל מה שמוביל להפרדה "הוא "רע"—אפילו אם הוא בבחינת "רצון טוב," "ערכים

קולקטיבים מוכרים, " או כל דבר אחר שהוא "טוב במהותו". (127) יסוד המוסר החדש היא הנפש המשלבת את הטוב והרע, ולא דברים אחרים, מסורתיים ומקודשים, שאינם מסייעים לאחדות הנשמה. "שילוב השלילי" בתהליך האינטגרציה של הנפש, אם כן, "איננו רק עניין של כוח אלא מהווה גם הישג מוסרי" מאחר ש"אנו לא מחפשים אחר הרוע, אלא זה הוא אשר מתדפק על דלתנו", וכך "משתלב בכללות של האישיות, ללא כל צורך במאפיינים של ניגוד בין "טוב" לרע", הנעלמים בתהליך. (127)

כוללות האחדות של "המודע והלא מודע" מהווה את "אידיאל האתיקה החדשה". (128) זו אכן "אתיקה אינדיבידואלית", או "אתיקה של האינדיבידואציה". היא מבוססת על התפקיד המיוחד של כל אחד ואחד "להתמודד עם בעיותיו המוסריות כפי שהן עולות ממצבו הנפשי-פיזי ומייעודו". אך לאתיקה חדשה זו יש גם "חשיבות קולקטיבית רבה הנובעת מתהליך "האינדיבידואציה", מאחר ש"יציבות מבנה הנפש חשובה ביותר לקולקטיב". האתיקה הישנה היא "מדבקת" מאחר שבה "הרוע איננו מקובל", ולכן הוא "מתנתק מהרוח המודעת ונוודד אל החלקים הפרימיטיביים של הקבוצה, בהם הוא מחולל זיהומים והתפרצויות של חוסר סדר". (128) בניגוד לכך, האישיות "שמצאה את המרכז שלה והגיעה לאוטונומיה אתית", במובן של "אתיקה כוללת", מהווה "לצד המבנה היציב שלה ומודעותה המקיפה, נקודת מוצא ומחסום לגבי הקולקטיב". (9-128) היא "מקור של שקט בשטף התופעות, וגלי הקולקטיביות ונפש ההמונים לשווא יפעלו כנגדה, בין שיתקיפו מבחוץ או מבפנים". סערות ההיסטוריה "סוחפות למעשה רק אישיות שהתפתחו על בסיס האתיקה המחולקת, מאחר ששורשיהן אינם מבוססים על הלא-מודע", ולכן הן מושפעות מ"משקל מאורעות ההמון סביבן", כפי ש"מתגלה בעריצות זרה, שאנחנו יכולים להבחין בה בכל עבר בימינו". (129)

כך, בניגוד ל"לפסיכולוגיית השעיר לעזאזל" של האתיקה הישנה, שבה "היחיד מסלק את הרוע בתוכו על ידי הקרנתו לחלקים חלשים [בחברה], אנו מוצאים עכשיו שדבר הפוך מתחולל: היחיד מקבל על עצמו אחריות אישית על חלק מהקולקטיב, ומבטל את הרוע הזה [השעיר לעזאזל] על ידי כך שהוא משלב אותו בתהליך השינוי הפנימי שלו". ואם תהליך זה מוצלח, הרי שהוא "מוביל לשחרור פנימי של הקולקטיב, אשר בחלקו נושע מרעה זאת". (130) מתמורה אישית לתמורה חברתית, האתיקה החדשה מביאה לא רק לשינוי היחיד, אלא גם של החברה כולה.

האתיקה החדשה וברכותיה

באתיקה החדשה "האדם היחיד שהוא מקובל מבחינה מוסרית" הוא "זה אשר קיבל את בעיית הצל שלו, האדם שהפך מודע לצד השלילי שבקרבו". (91) תפנית פנימית רגשית חשובה ומכרעת זו מתאפשרת בגלל כלי הפסיכולוגיה, משמע ההנחה ש"הלא-מודע הוא לרוב, אם לא תמיד, יותר בעל כוח מכון בחיי האדם מאשר

הגישה המודעת שלו, רצונו וכוונותיו." (92) האתיקה החדשה על כן "דוחה את עליונות המבנה החלקי של האישיות, וקובעת את האישיות הטוטלית," זו המורכבת מצד חיובי ושלילי, "כיסוד להתנהגות המוסרית." (92) אתיקה זו נולדה תחת "אור הכוכב המכוון של תבונה מלאה יותר, של אמת עמוקה יותר ותודעה בהירה וברורה, בדבר הטבע האנושי בכללותו." (93)

מאחר שהבעיה המוסרית "נוצרת בראש וראשונה מחמת הקיום-יחד של אגו וצל," הרי שהאישיות יכולה להיות "יותר מודעת לבעיית הצל שלה." אנו יכולים אם כן להתייחס בצורה הולמת יותר לפורענויות ההיסטוריה על ידי כך שנבין את הסיבות הפסיכולוגיות הניצבות מאחוריהן. (93) הסיבה היא, כפי שנוימן האמין, ש"תודעת הכוחות החיוביים והשליליים" בנפש האדם קשורה הן ל"יחיד והן לקהילה. (94) כאן ניתן למצוא את הקשר ההכרחי והבלתי נפרד בין פסיכולוגיית המעמקים ומהלך נתיב התקדמות ההיסטוריה:

צד הצל שלי עצמי מהווה חלק וייצוג של צד הצל של כל הגזע האנושי. ואם צד הצל שלי איננו חברתי ותאב בצע, רשע ואכזר, עני ומסכן—אם הוא מופיע אצלי בצורה של קבצן, שחור, או חיית טרף—אזי התפייסותי עמדו כרוכה בו בעת בהתפייסותי עם האחר האפל של האנושות בכללותה. (95)

הכרה בצד האפל היא אבן הפינה של פסיכולוגיית המעמקים. יתר על כן, יחסים טובים עם הצל מביאים את האגו "לסולידריות עם כלל המין האנושי וההיסטוריה שלו המוכרת בניסיון הסובייקטיבי." מפגש שכזה מוליך ל"תודעה טובה יותר של פסיכולוגיה קבוצתית," המציינת בין השאר כי "הרוח המודעת" מהווה רק חלק "מכלל יקום הפסיכה," מאחר שמה שהוא במיוחד "אנושי ואינדיבידואלי קובע רק את השכבות העליונות של הלא-מודע הקולקטיבי הנמשך עד לרמה החייתית." (96) ולכן, פסיכולוגיית המעמקים והאתיקה החדשה דורשות שילוב של "הצד הפרימיטיבי בטבע שלנו קודם שנוכל להגיע להרגשה יציבה של סולידריות ואחריות משותפת עם הקולקטיב." במונחים יותר מעשיים, הקרובים יותר למצב הקיום הפסיכולוגי של בני האדם המודרניים, עם קבלת הצד הפרימיטיבי נובע: "שההשלכה של יסוד זה [הצד הפרימיטיבי] תיפסק, ויחד עמה הפסיכולוגיה של השעיר לעזאזל וכן מאמץ החיסול, הנערך תחת צידוק מוסרי, שעושה רוע האדם כנגד שכנו. (97)

האתיקה החדשה: מטרות וערכים

החזון הגדול של האתיקה החדשה שמציע נוימן מבוסס על "התפקידים הבסיסיים של האדם המודרני," אשר לאורם צומחת "נקודת השקפה אנושית חדשה המקבלת את החשכה ואת הצד השלילי." אתיקה חדשה זו מבוססת גם על ההשקפה שהאדם המודרני "מגיב לשקיעת התפיסה האנתרופוצנטרית של היקום בשינוי דגש כלפי ערכים אנושיים על-אישיים ואחוה בין בני האדם, ההופכים גלויים יותר ויותר." (134)⁵⁶ חזון אנושי גדול

מעניין להשוות את החזון של נוימן בדבר "האחוה של בני האדם" עם המצאת השפה המתוכננת של האספרנטו על ידי ⁵⁶

זה בדבר האחוה האנושית דומה לשירו של פרידריך שילר "האודה לשמחה" (*An die Freude*, 1785), שבה נאמר: אשר פילג מנהג עולם / בני אדם שוב יתאחדו.

הסיבה להשקפה אוטופית, אופטימית זו בדבר אחוות בני האדם היא שנוימן האמין שפסיכולוגיית המעמקים חושפת את "מהות הטבע האנושי", משמע, "את המגבלות של המצב האנושי", ש"חייב להוביל בהכרח, במהלך המאות הבאות, להגדלת תחושת הסולידריות האנושית", מאחר ש"מבנה הטבע האנושי, בכל מקום ומקום, הוא במהותו אותו הדבר." (134) או, לחילופין, למרות ההבדל במערכי הארכיטיפ, "המין האנושי הוא בעיקרו של דבר אחד ובלתי מחולק במבנה הבסיסי של רוחו." (134-5) מה שמתגלה כאן בבירור הוא שהפסיכולוג הופך לחוזה אוטופי, אדם המציע פתרון פסיכולוגי לבעיות ההיסטוריה.

נוימן שמח לגלות, באמצעות פסיכולוגיית המעמקים, את המבנה והמהות המשותפים של הרוח והטבע האנושיים. לכן, בסוף הספר התיר לעצמו לשרטט ספקולציות קוסמיות לעילא ולעילא. לא רק בנוגע "לסולידריות של מיני בני האדם" אלא אף ביחס "לאחדות כוכב הארץ". כפי שסולידריות בני האדם "מסבירה את ההיסטוריה הפנימית של האנושות" כך גם "אחדות כדור הארץ תקבע את ההיסטוריה של העתיד." (135) מאחר שפסיכולוגיית המעמקים חושפת את הדרך לסולידריות בין בני האדם, נוימן מסכם את ספרו במילים אלו:

לאנושות, הנתונה כמות שהיא בחובו של חלל קוסמי קר כקרח וחסר חיים, המתבונן בה באימה מכל צד, משולל אלוהים, חסר נפש, ללא כל צד אנושי, אין כל ברירה אלא להתלכד יחדיו אם ברצונה להתמודד עם כוחו הטירני של הצל. (135)

לפסיכולוגיית המעמקים, אם כן, יש משמעויות חשובות ונכבדות לא רק לגבי הנפש האנושית אלא גם ביחס לעתידו של המין האנושי בכללותו.

פסיכולוגיית המעמקים ומוסד חדש מהווה אוטופיה פסיכולוגיית גדולה של המין האנושי כתגובה לנאציזם. הסיבה היא ש"המין האנושי נסוג מההשלכה הפסיכולוגית, אשר באמצעותה הוא יישב את מרחבי העולם הריקים במדרג של אלוהויות ורוחות, שמים וגיהינום; ועכשיו, למרבה הפליאה, בפעם הראשונה הוא חווה את המלאות היצירתית על בסיס הפסיכה הראשונית שלו." (135) במילים אלה מסתיים הספר, אשר נולד מתוך "אגם הדם", שבלע את אירופה במלחמת העולם השנייה, בחזון קוסמולוגי אוטופי גדול של סולידריות המין

אליעזר לודוויג זמנהוף (1859-1917) בשנת 1887. זמנהוף היה מושפע מהאמונה של עולם ללא מלחמה והאמין כי ניתן להשיג זאת באמצעות שפה מסייעת בינלאומית חדשה, האספרנטו, אשר הוא פיתח לראשונה בשנת 1873. ראו, Esther Schor, *Bridge of Words: Esperanto and the Dream of a Universal Language* (New York: Metropolitan, 2016), and Joan Acocella, "Return to Babel: The Rise and Fall of Esperanto," *The New Yorker*, Oct. 31, 2016, pp. 90-5.

האנושי. הישג לא קטן לחוקר גולה, אשר ראה כיצד המסורת ההומניסטית המערבית שלו עולה באש ורבים מידידיו וקרוביו נרצחים בשואה.

בדומה לאידיאלים אוטופיים רבים במשך מאות בשנים, אשר לרוב הדגישו עקרונות שוויוניים בכלכלה, ממשל וצדק, פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש מדגיש עקרונות שוויוניים של שיטה פסיכולוגיית אנושית אחידה ומשותפת לכל. בהתבססו על פסיכולוגיית מעמקים, הוא הביא למהפכה בפסיכולוגיה, שגילתה את "מהות הטבע האנושי" ו"מבנה הטבע האנושי", שהם "בכל מקום דומים במהותם." תגלית זו הובילה אותו להצביע על הסולידריות הבסיסית והמהותית של בני אדם, בניגוד לדוגמה לנאציזם ולפשיזם. הבנת הצל כממד המהותי והבסיסי המשותף של חיי בני האדם וניסיונם, מוליך בהכרח להגדלת הסולידריות האנושית. וכך, מול איימי וזוועות ההיסטוריה המודרנית טען נוימן כי לאנושות אין כל ברירה אחרת אלא להתלכד יחדיו אם ברצונה להתמודד עם כוחו הטיירני של הצל. במובן זה ספרו של נוימן הוא ניסיון פסיכולוגי מעניין ומקורי ביותר להציע רפואה לתחלואי החברה בימיו וכן אפילו בימינו אנו.

אביהו זכאי הוא פרופסור אמריטוס בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים.